

Augustinus als wapen

Een onderzoek naar Coornherts gebruik van een hermeneutische discussie als polemisch middel

Judith Bravenboer (5976847)

Prof. dr. A.S.Q. Visser

Vroegmoderne Letterkunde

8 april 2019

10.181 woorden

Inhoudsopgave

Samenvatting	2
Inleiding	3
Hoofdstuk 1 – Allegorie en letterlijkheid van Augustinus tot de Reformatie	5
<i>Augustinus</i>	7
<i>Middeleeuwen</i>	9
<i>Reformatie</i>	10
Hoofdstuk 2 – <i>Negentich plaetsen</i> : hermeneutiek of polemie?	15
<i>Dirck Volckertszoon Coornhert</i>	15
Negentich plaetsen	16
<i>Coornhert en de hermeneutische traditie</i>	22
Conclusie	24
Geraadpleegde literatuur	27

Samenvatting

In dit eindwerkstuk staat het werk *Negentich plaetsen der H. Schriftueren gheestelijck wtgheleydt ofte gheallegoriseert door Aurelium Augustinum* (1585) van Dirck Volckertszoon Coornhert (1522-1590) centraal. In dit werk zijn negentig door Coornhert vertaalde citaten van Augustinus opgenomen die volgens Coornhert bewijzen dat Augustinus – in tegenstelling tot wat de gereformeerden beweerden – de Bijbel ook allegorisch heeft geïnterpreteerd. In dit onderzoek is gezocht naar een antwoord op de vraag in hoeverre Coornhert met dit werk heeft bijgedragen aan de hermeneutische discussie rond allegorie en letterlijkheid.

Eerst is de rol van allegorie en letterlijkheid in de hermeneutische traditie van Augustinus tot de Reformatie onderzocht op basis van secundaire literatuur. Hieruit bleek dat Augustinus in zijn vroege werken voornamelijk allegorisch interpreteerde, terwijl hij in latere werken de Bijbel juist letterlijk uitlegde. De visie op de juiste interpretatievorm verschilde sterk door de eeuwen heen, maar over het algemeen vormde de letterlijke interpretatie de basis voor een allegorische interpretatie. Tijdens en na de Reformatie ontstond binnen gereformeerde kringen een duidelijke voorkeur voor een letterlijke bijbelinterpretatie en werd de allegorische uitleg vrijwel volledig uitgebannen.

Vervolgens is onderzocht welke retorische methode Coornhert heeft gebruikt in zijn *Negentich plaetsen* en is geïnventariseerd uit welke werken van Augustinus Coornhert heeft geciteerd. Met die kennis zijn enkele van de geciteerde ‘plaetsen’ geanalyseerd. Dit wees uit dat Coornhert gebruikt heeft gemaakt van *commonplacing* en het autoriteitsargument en dat hij voornamelijk heeft geciteerd uit vroege, allegorische werken van Augustinus. Een analyse van de inleiding op het werk maakte duidelijk dat Coornhert bewust heeft gekozen voor Augustinus als bron, omdat de gereformeerden hem hoog in het vaandel hadden staan en hij hen in het hart zou raken door hem als bron aan te dragen. Dit leidde tot de conclusie dat Coornhert in *Negentich plaetsen* het hermeneutische debat rond allegorie en letterlijkheid heeft gebruikt als polemisch middel tegen de gereformeerde predikanten, maar dat hij verder geen eigen bijdrage heeft geleverd aan dat debat.

Inleiding

In 1585 publiceerde Dirck Volckertszoon Coornhert het werkje *Negentich plaetsen der H. Schriftueren gheestelijck wtgheleydt ofte gheallegoriseert door Aurelium Augustinum*.¹ Het betreft een verzameling van negentig bijbelgedeelten die door Augustinus allegorisch zijn uitgelegd. Zoals uit de inleiding op zijn werk blijkt, positioneert Coornhert zich door middel van deze verzameling ten opzichte van degenen die de Bijbel – in zijn ogen onterecht – al te letterlijk interpreteren of de allegorische uitleg op een verkeerde manier gebruiken. In weerwil van dat verkeerde gebruik van de allegorische uitleg, benadrukt hij dat het ook nuttig en juist gebruikt kan worden: “So weetmen dat veele die geestelicke wtleggingen (twelc men gemeenlic noem allegorien) schadelicken hebben misbruyct, maer daeromme en hebben die verstandigen die niet gelaten recht te gebruycken. Maer siende datmen se so wel te veele als te luttel mach gebruycken, hebben die middelmate gehouden en die ter noodt, of daerse vrucht mochte doen wilden gebruycken.”² Hierin doet hij voorkomen dat hij het geen probleem vindt om de Bijbel op gezette tijden allegorisch te interpreteren, waarmee hij zich richt tegen de gereformeerden, die juist veel waarde hechtten aan Augustinus en aan zijn letterlijke interpretatie van de Bijbel.

Vanuit het werk van Coornhert zal in dit onderzoek worden onderzocht op welke manier hij een bijdrage levert aan het brede debat rond letterlijkheid en allegorie, dat een gevolg is van een discussie rond verschillende visies op de waarheid van de Bijbel, en meer specifiek op welke manier hij dit werk gebruikt als stem tegen de gereformeerden. De vraag die hierbij centraal staat is: *In hoeverre draagt het werk van Coornhert bij aan het hermeneutische debat rond letterlijkheid en allegorie in de reformatietijd?*

Methode

Het onderzoek bestaat uit drie delen. Eerst wordt een historisch overzicht gegeven van de visie binnen de hermeneutische traditie op allegorie en letterlijkheid als vorm van tekstuele waarheidsvinding in de Bijbel. Hierbij wordt de periode van Augustinus tot de reformatietijd behandeld, waarbij de nadruk, in het belang van het onderzoek, zal liggen op de visie van Augustinus en de verschillende opvattingen uit de tijd van de Reformatie.

Vervolgens wordt de tekst van Coornhert gepositioneerd in het debat rond letterlijkheid en allegorie en wordt onderzocht op welke manier hij Augustinus' werk gebruikt als stem tegen de gereformeerden. Daarbij zal de werkwijze en leespraktijk die Coornhert heeft gehanteerd in het samenstellen van het boek centraal staan en wordt dit, door middel van een inventarisatie en analyse van de 'plaetsen', geduid in het bredere kader van het onderzoek.

¹ Coornhert, *Negentich plaetsen der H. Schriftueren gheestelijck wtgheleydt ofte gheallegoriseert door Aurelium Augustinum*. Gedrukt in Gouda door Caspar Tournay, 1585.

² Coornhert, fol. A.II.r.

Op basis van deze onderzoeksgegevens zal ten slotte de hoofdvraag beantwoord worden.

Relevantie

In *Negentich Plaetsen* is de hermeneutische en exegetische voorkeur van Coornhert duidelijk waar te nemen en reflecteert hij, door een autoriteit op dit gebied als bron te gebruiken, op het toepassen van een allegorische bijbelinterpretatie. Dit werk is echter in de wetenschappelijke literatuur nog nooit als uitgangspunt gebruikt voor een onderzoek. Het is bekend dat Coornhert in debat ging met de gereformeerden uit zijn tijd³, maar het verschil tussen een letterlijke of allegorische bijbelinterpretatie als onderwerp van debat is nog niet eerder onderzocht. Het is daarom relevant en interessant om vanuit deze vraag de verhouding tussen Coornhert en de gereformeerden verder te analyseren.

Daarnaast is het mogelijk om dit onderzoek te plaatsen in het bredere hermeneutische debat dat toentertijd rond allegorie en letterlijkheid werd gevoerd. Vandaaruit kan ook de verbinding worden gelegd naar het grote vraagstuk hoe waarheid te vinden in de Bijbel, omdat deze discussie cirkelt rond de vraag door middel van welke interpretatie (de allegorische of de letterlijke) de Bijbel 'meer waar' wordt. Op die manier draagt dit onderzoek bij aan het literair-historische veld, maar neemt het ook een plaats in in het grote hermeneutische en exegetische debat rond waarheidsvinding in de Bijbel.

³ Zie hiervoor bijvoorbeeld het onderzoek van Roobol, *Landszaken: De godsdienstgesprekken tussen gereformeerde predikanten en D.V. Coornhert onder leiding van de Staten van Holland (1577-1583)*.

Hoofdstuk 1 – Allegorie en letterlijkheid van Augustinus tot de Reformatie

Al eeuwenlang vormt de Bijbel voor christenen de basis van hun geloof. De Bijbel geeft inzicht in de manier waarop zij dienen te leven en vertelt het grote verhaal van Christus' geboorte en lijden om de zonde te kunnen vergeven. Wat mensen echter als leidraad lezen in de Bijbel en voor waar aannemen is afhankelijk van de uitleg en interpretatie ervan. Tweeduizend jaar christendom hebben inmiddels gezorgd voor een grote exegetische en hermeneutische erfenis, in een poging 'de waarheid' op een juiste manier in de Bijbel te vinden en uit de Bijbel te halen. Deze hermeneutische en exegetische traditie omvat onder meer de vraag naar de plek van het Oude Testament binnen het christendom, de goddelijke inspiratie van de Schrift en de canoniciteit van de verschillende Bijbelboeken.⁴ Een discussie die door de eeuwen heen steeds een grote rol heeft gespeeld, is de vraag of de Bijbel letterlijk dan wel allegorisch geïnterpreteerd dient te worden. Zoals in het vervolg van dit hoofdstuk zal blijken, liepen de meningen daarover uiteen, maar werd er ook regelmatig een brug geslagen tussen deze twee kernbegrippen.

Voordat we nader zullen ingaan op het hermeneutische debat rond letterlijkheid en allegorie, is het zaak duidelijk te maken wat precies verstaan wordt onder deze termen.

Het begrip *letterlijkheid* heeft door de eeuwen heen verschillende betekenissen gehad en is lastig eenduidig te definiëren. In de vroegchristelijke hermeneutiek van bijvoorbeeld de Antiocheense school stond een letterlijke interpretatie van de tekst voor een historische, grammaticale uitleg, waarbij aandacht werd geschonken aan de historische context van de bijbelverhalen, maar ook grammaticale, retorische analyses werden uitgevoerd.⁵ Waar Augustinus van mening was dat de letterlijke interpretatie inhoudt dat de lezer voor alles de feiten moest geloven⁶, werd letterlijk onderzoek in de middeleeuwen gezien als onderzoek naar de letter van de tekst, met onder andere aandacht voor stijlfiguren en metaforen, en hoefde de lezer niet per se te geloven dat wat hij las ook daadwerkelijk gebeurd was.⁷ Ook in de tijd van de Reformatie verschilden de opvattingen over de letterlijke interpretatie van de Bijbel. Zo werd de typologische uitleg van Oudtestamentische teksten beschouwd als een letterlijke uitleg, terwijl dit – zoals zal blijken – in de tijd van Augustinus werd geschaard onder een allegorische tekstuitleg.⁸

⁴ Zie voor een uiteenzetting van de discussie met betrekking tot de canon onder meer Kannengiesser, vol. I, hfs. 5.II, pg. 379-403 ('The Formation of the Scriptural Canon'); over de inspiratie van de Schrift, zie het werk van B.B. Warfield, *The Inspiration and Authority of the Bible*, 1980.

⁵ Zwiep, pg. 172 en 175.

⁶ Augustinus, *Sermo 2.7*; geciteerd in Zwiep, pg. 213. Deze preek is waarschijnlijk rond het jaar 391 gehouden (Fitzgerald, pg. 774 ('Sermones')).

⁷ Zwiep, pg. 237.

⁸ O'Keefe en Reno, pg. 19-20.

Ondanks deze grote verschillen kan wel gesteld worden dat de letterlijke benadering van een bijbeltekst de tekst als uitgangspunt van onderzoek neemt en zich richt op de woorden van de tekst zelf en onderzoekt wat die in hun eigen historische context betekenden.

Naast het letterlijk interpreteren van een tekst, is het ook mogelijk om door middel van een *allegorische* interpretatie te zoeken naar en te komen tot de betekenis van een tekst. Bij een allegorische uitleg wordt gezocht naar “een verborgen betekenis achter de woorden van de tekst, [die wordt beschouwd] als de diepere, eigenlijke betekenis: ‘de tekst zegt A, maar er wordt ten diepste B mee bedoeld’. [...] De allegorist was niet of niet alleen geïnteresseerd in de letterlijke, woordelijke betekenis van de tekst (*sensus literalis*), maar eerst en vooral in de dieper liggende geestelijke of mystieke betekenis ervan (*sensus spiritualis* of *sensus mysticus*).”⁹ Een allegorische interpretatie gaat dus door de tekst heen om een dieper gelegen betekenis van de tekst te ontcijferen. Bij het toepassen van allegorese is men ervan overtuigd dat de betekenis van de tekst impliciet aanwezig is in de letter van de tekst en door middel van allegorese wordt geëxpliciteerd, waardoor de letterlijke tekst een bredere betekenis krijgt.¹⁰ Dit wil dus niet per definitie zeggen dat de letterlijke betekenis wordt veronachtzaamd, maar dat het allegoriseren een stap verder gaat, zich richt op de achterliggende betekenis van de tekst en hem zo een extra dimensie geeft.

Deze neiging tot allegoriseren komt vaak voort uit een diep respect voor de tekst, omdat ervan uit wordt gegaan dat de tekst door God zelf geschreven is en de mens nooit zal kunnen achterhalen en doorgronden met welke bedoeling God die tekst heeft geschreven. Door in een letterlijke interpretatie de tekst een begrensde betekenis toe te kennen, pretendeert de mens de definitieve betekenis van een tekst te kennen, terwijl dit vanwege de heiligheid van God – de auteur van de tekst – voor een mens niet mogelijk is. De allegorische uitleg daarentegen biedt ruimte voor meerdere interpretaties en toont zich op die manier bewust van de ondoorgrondelijkheid van de auteur.¹¹

In de literatuur die over de hermeneutische traditie verschenen is, wordt vaak gewezen op het verschil tussen typologie – het idee dat personen of gebeurtenissen in het Oude Testament vooruitwijzen naar personen of gebeurtenissen in het Nieuwe Testament, die op hun beurt weer gerelateerd kunnen worden aan het leven van Christus¹² – en allegorie als vorm van figuurlijke bijbeluitleg. Augustinus gebruikte het woord en concept ‘typologie’ al om de samenhang tussen het Oude en Nieuwe Testament aan te geven en om een verband te leggen tussen het leven van Christus en het leven van een christen.¹³ In de eeuwen na hem werd deze

⁹ Zwiep, pg. 40.

¹⁰ Christiansen, Irmgard. *Die Technik der allegorischen*, 1969; geciteerd in Kannengiesser, pg. 250.

¹¹ Stacey, pg. 66.

¹² Fitzgerald, pg. 855-857 (‘Typology’).

¹³ Idem.

manier van interpreteren als onderdeel van de allegorische bijbelinterpretatie beschouwd, maar in de tijd van de Reformatie werd de typologische interpretatie door de reformatoren ondergebracht bij de letterlijke bijbeluitleg. Typologie werd gezien als een onderdeel van de letterlijke dimensie van een bijbeltekst, terwijl allegorie als misbruik van de letterlijke schriftzin werd bestempeld.¹⁴ In dit onderzoek wordt geen onderscheid gemaakt tussen allegorie en typologie en maakt de typologie deel uit van een allegorische interpretatie, tenzij het de reformatorische hermeneutiek betreft.

De beide definities van letterlijkheid en allegorie zijn hier algemeen geformuleerd. Zoals in de loop van dit hoofdstuk zal blijken, werden de begrippen in verschillende historische contexten opgerekt of juist ingeperkt naar de geest van de tijd. De uitzonderingen op de regel worden benoemd in de specifieke paragrafen.

Om het werk van Coornhert beter te begrijpen en in zijn tijd te kunnen plaatsen, zal hieronder een beknopt, chronologisch overzicht worden gegeven van de discussie rond het interpreteren van de Bijbel en onderzocht worden welke vorm, allegorisch of letterlijk, de voorkeur genoot in de periode van de late Oudheid tot en met de zestiende eeuw.

Augustinus

Al tijdens de eerste drie eeuwen van het christendom stond het uitleggen van de Bijbel centraal, omdat daarvan de leefregels, de doxologie en theologie afhankelijk waren. Hoewel niet valt te ontkennen dat het fundament voor alle daaropvolgende hermeneutische en exegetische opvattingen in die eerste eeuwen is gelegd, begint dit overzicht bij de kerkvader Aurelius Augustinus (354-430). In hem komt namelijk een groot deel van de opvattingen uit voorgaande eeuwen samen en vanuit zijn werken worden visies in later eeuwen ontwikkeld.¹⁵

Augustinus' visie op bijbelinterpretatie heeft gedurende zijn leven een grote ontwikkeling doorgemaakt. Voor zijn bekering tot het christendom hing Augustinus het manicheïsme aan, een beweging die zich kenmerkte door een radicaal dualisme en zowel christelijke als gnostische en boeddhistische trekken vertoonde. Met name de manicheïsche verwerping van het Oude Testament heeft sporen nagelaten in het exegetisch werk van Augustinus.¹⁶ In de eerste jaren na zijn bekering interpreteerde hij de Bijbel hoofdzakelijk allegorisch, waarbij hij vermoedelijk beïnvloed was door de prediking van bisschop Ambrosius, maar waarbij hij deze

¹⁴ O'Keeffe en Reno, pg. 19-20.

¹⁵ Zwiep, pg. 202-219.

¹⁶ Fitzgerald, pg. 520-525 ('Mani, Manicheism'); Zwiep, pg. 203.

allegorische uitleg ook gebruikte om zich tegen het manicheïsme te keren door op die manier te bewijzen dat het Oude Testament juist relevant was.¹⁷

In de loop van zijn leven begint Augustinus in te zien dat deze wijze van interpreteren ook voor excessen kan zorgen en legt hij zich meer toe op de letterlijke interpretatie. Tegelijkertijd neemt hij nooit helemaal afstand van de allegorische uitleg. In *De doctrina Christiana* zegt hij dat altijd eerst gezocht moet worden naar de letterlijke verklaring van de tekst, maar “dat alles figuurlijk is wat je in Gods woord niet in eigenlijke zin in verband kunt brengen met zedelijk fatsoen of met de waarheid van het geloof.”¹⁸ De allegorische uitleg mag dus worden toegepast, mits de letterlijke niet buiten beschouwing wordt gelaten.

Augustinus zag in dit werk de allegorische interpretatie dus in zekere zin als ‘noodsprong’ en was ervan overtuigd dat de letterlijke bijbeluitleg voldoende was om de kern van het geloof te doorgronden. Voor de meeste kerkvaders geldt echter dat de letterlijke interpretatie voorafgaat aan de allegorische en dus wel noodzakelijk is, maar niet het enige.¹⁹ Zo maakt Gregorius van Nyssa onderscheid tussen de *historia* en *theoria*, waarbij het eerste duidt op de letterlijke betekenis van het bijbelverhaal en de geschiedenis zoals deze is gebeurd en de *theoria* staat voor het geestelijke niveau van de tekst, dat pas gezien kan worden als de letterlijke betekenis is doorgrond.²⁰

Zoals uit het hiervoor beschrevene blijkt, hield Augustinus er gedurende zijn leven verschillende hermeneutische voorkeuren op na. In zijn vroege werken komt een voorkeur voor de allegorische bijbelinterpretatie naar voren, terwijl hij daar in latere boeken afstand van neemt en de letterlijke interpretatie te allen tijde voorop laat gaan. Daarmee vormt hij voor de interpreten na hem een belangrijke bron en wordt zijn werk door aanhangers van zowel de letterlijke als de allegorische bijbeluitleg ingezet om te bewijzen dat hun wijze van interpreteren gestoeld is op de methode van Augustinus.

In de eerste eeuwen na Augustinus’ dood vernieuwen de hermeneutiek en exegese zich nauwelijks en wordt voornamelijk voortgebouwd op het fundament van bijbelverklaring dat in het vroege christendom was gelegd.²¹ Deze tendens zet zich tot ver in de middeleeuwen voort, waardoor het erfgoed van de kerkvaders voornamelijk wordt geconsolideerd, maar zich niet toonaangevend ontwikkelt.²²

¹⁷ Simonetti, pg. 103; Zwiep, pg. 204.

¹⁸ Augustinus, *Wat betekent de Bijbel?*, vert. Jan den Boeft en Ineke Sluiter, 1999, pg. 120-121. Zie voor deze opvatting van Augustinus ook Fitzgerald, pg. 427 (‘Hermeneutical Presuppositions’) en Simonetti, pg. 103-108.

¹⁹ Stacey, pg. 71.

²⁰ O’Keeffe en Reno, pg. 100.

²¹ Simonetti, pg. 111.

²² Zwiep, pg. 229.

Middeleeuwen

In de middeleeuwen genoot de allegorische bijbelinterpretatie de voorkeur, onder andere omdat het ervoor zorgde dat de woorden van de Bijbel dicht bij de lezer kwamen en actueel werden, zoals ook de middeleeuwse gewoonte bijbelverhalen uit te beelden het Woord dicht bij het volk moest brengen.²³ Ook was het door middel van allegorese mogelijk om een brug te slaan tussen het heidendom en het christendom: in het middeleeuwse wereldbeeld nam – gebaseerd op Plato's Ideeënleer – een allegorische visie op de werkelijkheid als afspiegeling van een hogere werkelijkheid een grote plaats in. Het allegorisch uitleggen van de Bijbel was voor de christenen dus niet alleen noodzakelijk om dicht bij God te komen, maar kon vanwege dit allegorische wereldbeeld ook gebruikt worden om de afstand tussen heidendom en christendom te verkleinen.²⁴

Toch werd de allegorische bijbelinterpretatie niet zonder voorbehoud aanvaard. Zo had Vincentius van Lerinum in de vijfde eeuw na Christus door middel van een hermeneutische basisregel al duidelijk gemaakt dat een juiste bijbeluitleg overeen diende te komen met 'wat overal, wat altijd en wat door allen geloofd is'. Op die manier kende hij groot gezag toe aan de uitlegtraditie tot dan toe en werd voorkomen dat de allegorische interpretatie zou ontsporen en niet meer in lijn met de kerkelijke leer zou zijn.²⁵

De viervoudige schriftzin

Naast deze relativering van de allegorische bijbeluitleg, speelde in de middeleeuwse hermeneutiek en exegese ook de zogeheten 'viervoudige schriftzin' een grote rol. Deze vorm van bijbeluitleg is bij Origenes (± 185-253) voor het eerst in premature vorm te zien als hij een drievoudige uitleg van de Bijbel introduceert, waarin de driedeling lichaam – ziel – geest een plaats heeft.²⁶ Ook bij Augustinus komt een soortgelijke verdeling in interpretatiemogelijkheden naar voren. Hij onderscheidt een historische, etiologische, analogische en allegorische uitleg.²⁷ In de middeleeuwen werden de opvattingen uit voorgaande eeuwen gevat in de regel:

*Littera gesta docet, quid credas allegoria,
moralis quid agas, qua tendas anagogia.*²⁸

²³ Zwiep, pg. 231-233.

²⁴ Zwiep, pg. 237-238.

²⁵ Zwiep, pg. 233-234.

²⁶ De Greef, pg. 15.

²⁷ De Greef, pg. 20.

²⁸ Geciteerd uit Zwiep, pg. 235; vertaling (pg. 236): "De letterlijke betekenis leert wat er gebeurd is, de allegorische betekenis leert wat je moet geloven; de morele betekenis leert wat je moet doen, de anagogische betekenis leert wat je mag verwachten." Het is overigens niet volledig duidelijk van wie deze uitspraak afkomstig is. Diverse bronnen kennen de herkomst toe aan Augustinus van Dacia, anderen aan Hugo van St. Victor en weer anderen aan Nicolaas van Lyra (vgl. De Greef, pg. 23 en Zwiep, pg. 235).

Door vanuit deze regel de Bijbel uit te leggen was het mogelijk om meerdere lagen in een bijbeltekst te vinden en zodoende met name op zoek te gaan naar de diepere, spirituele betekenis van de tekst, maar werd tegelijkertijd de allegorische interpretatie gereduceerd tot 'slechts' een van de vier uitlegmethoden. Niet op elke bijbeltekst konden namelijk alle vier de 'zinnen' worden toegepast.²⁹ Hoewel er, in navolging van de 'viervoudige schriftzin', ruimte was om een bijbeltekst ook letterlijk te interpreteren, was een spirituele uitleg in de middeleeuwse hermeneutiek het meest gangbaar, doordat de overige drie zinnen – de allegorische, morele en anagogische – zich richtten op een spirituele benadering van een bijbeltekst.

Thomas van Aquino

Iemand die in de laatmiddeleeuwse hermeneutische traditie van groot belang is geweest is Thomas van Aquino (1224/5-1274). Niet alleen heeft hij een eigen visie op schriftverklaring ontwikkeld, hij is ook in later eeuwen – evenals Augustinus – zowel door de protestantse als de katholieke kerk omarmd.³⁰

Thomas van Aquino was niet onverdeeld positief over de viervoudige schriftzin. Hij beschouwde de letterlijke betekenis van de Bijbel als basis en einddoel van de bijbeluitleg en kende daarmee een grote rol toe aan de letterlijke schriftzin. De figuurlijke interpretatiemogelijkheden werden door hem wel geaccepteerd, maar konden in zijn ogen ook voor verwarring zorgen en werden daarom door hem niet als basis voor het geloof gezien.³¹ In deze opvatting sloot hij zich bij Augustinus aan, die eveneens vond dat de letterlijke interpretatie altijd vooraf moest gaan aan een eventuele allegorische interpretatie. Daarbij komt dat Thomas van Aquino van mening was dat de Schrift zelf foutloos geïnspireerd was, maar dat het interpreteren ervan werk was van mensen die de goddelijke inspiratie niet hadden ontvangen en dus fouten kon bevatten.³² Door dicht bij de tekst te blijven en die als uitgangspunt te nemen, voorkom je dat de aan de tekst toegekende betekenis te ver van de eigenlijke betekenis af staat.

Reformatie

Aan het begin van de zestiende eeuw ontstonden binnen de kerk, mede door de kritische leeshouding binnen de humanistische stroming, op diverse punten grote meningsverschillen. Zo werd onder andere bevraagd of de Bijbel haar betekenis ontleende aan de traditie of aan de

²⁹ Pelikan, pg. 28-30.

³⁰ Davies, pg. 59 en 62.

³¹ Stacey, pg. 70; zie ook: Zwiep, pg. 257-259.

³² Fitzgerald, pg. 829 ('Thomas Aquinas').

steeds opnieuw toegepaste interpretatie van de Schrift.³³ Ook de vraag hoe de Bijbel geïnterpreteerd moest worden, allegorisch of letterlijk, speelde daarbij een grote rol. De ‘sola’s’ van de Reformatie, in het bijzonder het *sola Scriptura*, tonen de veranderde de kijk op de Bijbel en de kerkelijke traditie en op den duur ging binnen de reformatorische kring een letterlijke bijbelinterpretatie de voorkeur genieten boven een allegorische. Uiteindelijk resulteerden deze conflicten in een definitieve scheiding tussen het protestantisme en katholicisme.

Humanisme

In de decennia voordat de Reformatie opkwam, was in Europa een humanistische stroming ontstaan. Deze wilde een wedergeboorte van de klassieke tekstuele cultuur bewerkstelligen door terug te gaan naar de bron (*ad fontes*) en teksten te lezen en analyseren in hun brontaal. Deze kritische benadering van oude teksten had tot gevolg dat ook de Bijbel en de daaraan gekoppelde (hermeneutische) traditie werd heroverwogen.³⁴

Een van de meest vooraanstaande en invloedrijke humanisten was Desiderius Erasmus (± 1466-1536). Hij deed het humanistische streven recht door een tweetalige editie van het Nieuwe Testament uit te geven, in het Grieks en Latijn. Nadat eeuwenlang de bijbelvertaling van Hieronymus, de *Vulgata*, als toonaangevende tekst was gebruikt, werd Erasmus’ kritische editie niet alleen maar positief ontvangen. Met name zijn grammaticale focus werd niet altijd gewaardeerd. Niettemin is zijn editie wel voor veel exegeten na hem, waaronder Luther en Calvijn, een belangrijk uitgangspunt geweest.³⁵

In zijn bijbelinterpretatie legde Erasmus de nadruk op de letterlijk-historische betekenis van de tekst, waarmee hij onder meer in de voetsporen van bijbelvertaler Hieronymus trad, die eveneens pleitte voor een letterlijke bijbelinterpretatie. Tegelijkertijd erkende Erasmus dat de letterlijke uitleg niet in alle gevallen volstond en sloot hij zich aan bij de allegorische interpretaties van bijvoorbeeld Origenes.³⁶

De rol van Augustinus in het leven van Erasmus is tweeledig. Enerzijds publiceerde Erasmus een editie van het werk van Augustinus en citeert hij in zijn bijbelcommentaar regelmatig uit werken van hem. Ook in diverse leerstellige overtuigingen valt Erasmus terug op Augustinus.³⁷ Anderzijds heeft Erasmus ook kritiek op de intellectuele en stilistische vaardigheden van Augustinus.³⁸ Fitzgerald suggereert daarom ook dat Erasmus in zijn commentaren vooral veel tekstuele verwijzingen naar werken van Augustinus heeft

³³ McFarland e.a., pg. 209-211 (‘Hermeneutics’).

³⁴ Zwiep, pg. 263-266.

³⁵ De Greef, pg. 43-44.

³⁶ De Greef, pg. 45-46.

³⁷ Fitzgerald, pg. 312-315 (‘Erasmus, Desiderius’).

³⁸ Visser, pg. 36-40.

opgenomen om daarmee aan te tonen dat hij een ‘christelijke humanist’ was en een autoriteit kon aandragen om zijn werk argumentatief geloofwaardig te maken.³⁹

De aandacht van het humanisme voor antieke geschriften in de brontaal leidde tot nauwkeurig tekstkritisch onderzoek en is de basis geweest voor de visie op de Bijbel zoals die bij Luther en Calvijn – de reformatoren bij uitstek – is te vinden.

Maarten Luther

Ook Maarten Luther (1483-1546) zag het belang in van het bestuderen van de Bijbel in de grondtalen. Dit leidde bij hem tot een letterlijke, grammaticale benadering van de Bijbel, waardoor hij een nieuw zicht kreeg op de rechtvaardiging door het geloof en de vergeving van zonden. Hij raakte ervan overtuigd dat dit een persoonlijke aangelegenheid was en vond dit principe ook bij Augustinus terug. Dit heeft er onder andere toe geleid dat in diverse werken van Luther Augustinus een plaats heeft gekregen, alhoewel hij ook op sommige leerstellige punten van de kerkvader afwijkt.⁴⁰

Deze letterlijke benadering van de Bijbel werkte hij in de loop van zijn carrière steeds verder uit. Daarbij maakte hij regelmatig gebruik van een christologische interpretatie van bijbelteksten: een interpreter moest volgens hem altijd proberen Christus te vinden in de Schrift. Deze benadering leverde hem wel het verwijt op dat hij daarmee allegorese in de hand werkte, terwijl hij zelf verdedigde dat deze christologische uitleg onderdeel was van een letterlijke interpretatie. Dit maakt dat bij Luther sprake was van een *duplex sensus literalis*, een tweevoudige letterlijke betekenis. Dit houdt in dat de tekst zowel een letterlijke historische betekenis heeft als een letterlijke profetische betekenis. Daardoor creëerde hij een middenweg tussen een te letterlijke en een doorgeslagen allegorische interpretatie van de Bijbel.⁴¹ Hij vond dat men alleen door de Schrift, *sola Scriptura*, tot het ware geloof kon komen en dat de traditie, die zo’n grote plaats innam in de kerk, daar niet aan bijdroeg. De Schrift verklaarde volgens Luther zichzelf en behoefde geen autoriteit – zoals de leer van de kerk – boven zich die de juistheid van de interpretatie zou beoordelen.⁴² Om ervoor te zorgen dat de Schrift inderdaad in zichzelf genoeg zou zijn, onderwierp hij de bijbelinterpretatie aan drie principes: de volledige interpretatie moet in het licht staan van Christus, wat de weg baande voor de typologische bijbeluitleg; de Schrift is helder genoeg om te begrijpen en kan voor zichzelf spreken (oftewel: er was geen noodzaak meer om op zoek te gaan naar de middeleeuwse

³⁹ Fitzgerald, pg. 314 (‘Erasmus, Desiderius’).

⁴⁰ Fitzgerald, pg. 516-518 (‘Luther, Martin’); Zwiep, pg. 270-272.

⁴¹ Zwiep, pg. 278-283.

⁴² Stacey, pg. 84; Zwiep, pg. 270-273.

viervoudige schriftzin) en als zich moeilijkheden voordoen, moet de Schrift de Schrift verklaren.⁴³

Hoewel Luther de allegorische interpretatiemethode naar eigen zeggen verwierp, maakte hij soms uitzonderingen. De tekst mocht allegorisch verklaard worden als de tekst zelf aangaf dat deze allegorisch verklaard diende te worden, als een ander bijbelgedeelte deed vermoeden dat de tekst allegorisch geïnterpreteerd moest worden of als er bij een letterlijke uitleg een conflict zou ontstaan tussen de betekenis van de tekst en de geloofsbelijdenissen. Daarnaast sloot Luther het allegoriseren ook niet volledig uit, omdat het wel een extra laag aan de tekst kan toevoegen, maar niet mag dienen als bewijs in zichzelf.⁴⁴

Johannes Calvijn

Waar Maarten Luther nog een pionier was op het gebied van het principe van *sola Scriptura*, is Johannes Calvijn (1509-1564) degene die dit principe als uitgangspunt neemt voor al zijn bijbelcommentaren. In veel opvattingen met betrekking tot hermeneutiek en exegese volgde hij zijn voorganger Luther. Hij wilde de auteur van de tekst laten spreken en op die manier de oorspronkelijke bedoeling van de tekst achterhalen. Volgens Zwiep vond “Calvijn [...] dat de uitlegger eerst en vooral de auteur moest laten zeggen wat hij te zeggen had in plaats van hem te laten zeggen wat de uitlegger *dacht* dat hij te zeggen had.”⁴⁵ Meer nog dan Luther was hij ervan overtuigd dat de letterlijke bijbelinterpretatie de enige juiste was, waarbij ‘letterlijk’ in Calvijns geval betekende dat werd gezocht naar de betekenis van de woorden in hun oorspronkelijke, historische context. Altijd moest worden gezorgd dat de interpretatie zo dicht mogelijk bij de oorspronkelijke tekst lag.⁴⁶ Met betrekking tot het interpreteren van gelijkenissen – die inherent allegorisch bedoeld zijn – zegt Calvijn in zijn *Institutie*: “Vergelijkingen moeten niet verder gaan, dan de regel der Schrift ze voorgaat.”⁴⁷ Ook bij het uitleggen van dergelijke figuurlijke bijbelteksten moest dus altijd rekening worden gehouden met restricties die de Bijbel zelf oplegt. Daarnaast bande hij alle menselijke ervaringen en gevoeligheden uit het geloofsleven en beschouwde hij de logica als leidraad voor het geloof.⁴⁸ Niettemin kan worden betoogd dat Calvijn de allegorische interpretatie slechts tot op zekere hoogte verwierp: om ervoor te zorgen dat in het Oude Testament verwijzingen naar Christus gelezen konden worden om zo de eenheid tussen het Oude en Nieuwe Testament te benadrukken, accepteerde hij wel de typologische schriftuitleg. Bovendien trok hij uit

⁴³ Stacey, pg. 86-87.

⁴⁴ Zwiep, pg. 276-277.

⁴⁵ Zwiep, pg. 286.

⁴⁶ De Greef, pg. 200-201.

⁴⁷ Calvijn, *Institutie*, deel II, hfs. V.19, vert. A. Sizoo, 2004 (1931), pg. 352.

⁴⁸ Stacey, pg. 90.

bijbelteksten regelmatig lessen voor het leven in zijn tijd, die niet letterlijk in de tekst te vinden zijn.⁴⁹

Uit bovenstaand overzicht blijkt dat door de eeuwen heen zowel de letterlijke als de allegorische bijbeluitleg weerklank vonden in de hermeneutische en exegetische kringen. Wel valt op dat vormen van letterlijke interpretatie in vrijwel elke tijd onderdeel uitmaakten van de exegese en op z'n minst als basis voor een verdere, diepere interpretatie fungeerden, terwijl de allegorische uitleg lang niet door elke interpreet werd omarmd. Daarmee vormt de letterlijke interpretatie in de hermeneutische traditie zowel begin- als eindstation, maar is de allegorische uitleg veeleer facultatief en verdiepend. In alle gevallen is er echter sprake van een zoeken naar de waarheid in de tekst, of die nu gevonden wordt door letterlijk te interpreteren of doordat de allegorische uitleg daartoe leidt.

⁴⁹ De Greef, pg. 200-205.

Hoofdstuk 2 – *Negentich plaetsen*: hermeneutiek of polemie?

In hoofdstuk 1 is een overzicht gegeven van discussies over allegorische en letterlijke bijbelinterpretatie in de hermeneutische traditie van Augustinus tot de Reformatie. Dit hoofdstuk gaat dieper in op *Negentich plaetsen der H. Schriftueren gheestelijck wtgheleydt ofte gheallegoriseert door Aurelium Augustinum*, het werk van Coornhert dat in dit onderzoek centraal staat. Eerst wordt een aantal relevante aspecten uit het leven van D.V. Coornhert uitgelicht, waarna het werk *Negentich plaetsen* zal worden geanalyseerd en zal worden beoordeeld hoe Coornhert zich verhoudt tot de in hoofdstuk 1 geschetste hermeneutische traditie.

Dirck Volckertszoon Coornhert

Dirck Volckertszoon Coornhert (1522-1590) was in zijn leven actief op verschillende gebieden: hij was dichter en etsers, maar schreef ook diverse traktaten en boeken over ethiek en theologie. Ondanks dat hij een brede opleiding had genoten, leerde hij zichzelf pas op latere leeftijd Latijn om het humanistisch ideaal na te kunnen streven en de werken van de kerkvaders en antieke filosofen in hun brontaal te lezen. Hij bleef echter een voorkeur voor de volkstaal houden, wat ertoe leidde ertoe dat hij zijn werken – in tegenstelling tot vele anderen in zijn tijd – in het Nederlands publiceerde, om zich op die manier te richten tot de ‘normale man’. Opvallend aan het leven van Coornhert is dat hij geen theologische studie heeft gevolgd en in die zin op theologisch gebied een leek was, maar zich wel kritisch verhiel tot de gereformeerde kerk en de daaraan verbonden predikanten en ook inhoudelijke discussies met hen aanging. Ook over de rooms-katholieke leer waarbij hij was opgevoed was hij kritisch.⁵⁰

De belangrijkste en tegelijk meest controversiële opvatting van Coornhert was zijn geloof in het perfectisme. Hij was ervan overtuigd dat de mens door een combinatie van rede en ‘Goddelijk licht’ tot waarheid en eenheid met God kon komen en dat dit perfectisme al tijdens het aardse leven mogelijk was. Inherent aan deze opvatting was ook de verwerping van de leer van de erfzonde. Dit zorgde voor onenigheid tussen Coornhert en theologen van gereformeerden en katholieken huize, die juist geloofden dat de mens bezoedeld was met erfzonde en dus nooit in dit leven al volmaakt kon worden. Coornhert was dan ook niet uitgesproken ‘katholiek’ of ‘gereformeerd’, maar ontwikkelde zijn eigen spirituele visie binnen het christelijk geloof.⁵¹ Het is in die zin ook niet verbazingwekkend dat Coornhert een groot tegenstander was van toenemende confessionalisering en het kwalijk vond dat een wereldlijke of geestelijke instantie bepaalde wat Gods waarheid was. Coornhert hekelde daarin met name de waarheidsclaim van de gereformeerde predikanten en theologen, die beweerden dat het

⁵⁰ Mooij, pg. 155-158; Sturkenboom, pg. 19-21.

⁵¹ Mooij, pg. 158; Sturkenboom, pg. 23-24.

mogelijk was om op basis van de Bijbel de ware leer te formuleren. In de onenigheid over sommige geloofsartikelen zag Coornhert al genoeg bewijs om te beweren dat er geen eenduidige ‘ware’ leer is.⁵²

Over deze en andere theologisch-dogmatische kwesties publiceerde Coornhert diverse werken, die aanleiding gaven tot de zogeheten godsdienstgesprekken tussen Coornhert en gereformeerde predikanten. Hierbij kwamen verschillende theologische en leerstellige onderwerpen aan bod, zoals de kenmerken van de ware kerk, de erfzonde en de vervolmaking van de mens.⁵³ Ook de onenigheid over het vinden van een eenduidige waarheid in de Bijbel kwam daarbij ter sprake.⁵⁴ In het verlengde van dat thema ligt het verschil tussen de hermeneutische visies van beide partijen. Zoals reeds in hoofdstuk 1 is benoemd, gaven de gereformeerden de voorkeur aan een letterlijke, historische interpretatie van de Bijbel, waarbij wel ruimte werd gelaten voor een typologische interpretatie van het Oude Testament. Coornhert pleitte echter voor een allegorische, figuurlijke duiding van de Schrift, al kan deze stelling – zoals in de loop van dit hoofdstuk zal blijken – bediscussieerd worden. Het werk dat centraal staat in dit onderzoek neemt het hiervoor benoemde hermeneutische meningsverschil als uitgangspunt.⁵⁵

Negentich plaetsen

In 1585 publiceerde Coornhert het werk *Negentich plaetsen der H. Schriftueren gheestelijck wtgheleydt ofte gheallegoriseert door Aurelium Augustinum*.⁵⁶ Het is een verzameling van negentig vertaalde citaten uit een deel van Augustinus’ werken, waarin Coornhert citaten aandraagt die, in tegenstelling tot wat de gereformeerden volgens Coornhert beweerden, aantonen dat Augustinus de Bijbel niet alleen letterlijk, maar ook figuurlijk interpreteerde.⁵⁷

De keuze voor Augustinus als bron is niet voor niets. Coornhert voert hiermee namelijk een autoriteit op hermeneutisch en exegetisch vlak op, in wiens voetsporen de gereformeerde predikanten – aan wie dit werk hoogstwaarschijnlijk is gericht⁵⁸ – traden als het op een

⁵² Roobol, pg. 45; Sturkenboom, pg. 26.

⁵³ Mooij, pg. 157; Voogt, pg. 178-197.

⁵⁴ Roobol, pg. 45.

⁵⁵ Roobol, pg. 47-48.

⁵⁶ Coornhert, *Negentich plaetsen der H. Schriftueren gheestelijck wtgheleydt ofte gheallegoriseert door Aurelium Augustinum*. Gedrukt in Gouda door Caspar Tournay, 1585.

⁵⁷ Het is niet duidelijk welke editie van Augustinus’ werken Coornhert voor zijn vertaling heeft gebruikt. Het is mogelijk dat hij de editie van Erasmus (1529) heeft gebruikt, maar ook de Leuvense editie van Augustinus’ werken (1577) was toen al beschikbaar. Binnen de beperkingen van dit onderzoek is het niet mogelijk een dergelijk filologisch onderzoek te doen en daar uitsluitsel over te geven.

⁵⁸ *Supplément à la correspondance de Christophe Plantin*, ed. M. van Durme, 1955, no. 186 (26 februari 1584), pg. 215. In deze brief van Coornhert aan zijn mogelijke uitgever Christoffel Plantijn wordt niet expliciet genoemd dat het gericht is aan de gereformeerde predikanten, maar gezien de godsdienstgesprekken die Coornhert al met hen had gevoerd en de twijfelachtige relevantie die een dergelijk werk voor de ‘gewone man’ zou hebben, is het aannemelijk dat *Negentich plaetsen* aan de gereformeerde predikanten en theologen is gericht.

letterlijke bijbelinterpretatie aankwam. In de inleiding op het werk laat hij zien bewust niet voor Origenes als bron te hebben gekozen: “Soo ic nu tot een exempel van soodanige wilde inne voeren Origenem, diese voorwaer tot veele plaetsen soo recht oorbaerliick ghebruyckt, [...] [weet ick] dat eenige Leeraren deser tyden tselve miin seggen niet minder dan Origenem selve hoonliick bespotten ende my niet weyniger voor een sot achten souden dan sy Origenem selve houden te ziin geweest.”⁵⁹ Het aanvoeren van Origenes als bewijs voor een allegorische bijbeluitleg zou volgens Coornhert alleen maar weggelachen worden. Origenes’ wijze van bijbelinterpretatie werd namelijk door de gereformeerde theologen, in navolging van de reformatoren, sowieso al verworpen vanwege het sterk allegorische karakter ervan.⁶⁰ Als Coornhert Origenes zou hebben aangedragen als bewijs voor een allegorische uitleg, zou zijn argumentatie en bewijsvoering het publiek van dit boek veel minder in het hart raken dan wanneer hij een autoriteit van henzelf opvoert, want “[d]esen dan en mogen sy niet lachteren sonder hen selve te lachteren, int lachteren vanden genen daer sy so veele af houden ende diens schriften sy meer dan eeniger anderen vaderen schriften gewoone ziin voort te halen.”⁶¹ Als de gereformeerde predikanten dit werk niet serieus zouden nemen, zouden ze niet meer geloofwaardig zijn, omdat ze Augustinus zelf vaak als bron aandragen. Ook geeft Coornhert in de inleiding diverse citaten van Augustinus, die vooruitlopen op de selectie van de negentig ‘plaetsen’, waarin Augustinus expliciet zegt dat de Bijbel figuurlijk moet worden gelezen. Zo haalt Coornhert een citaat aan uit *Sermones de verbis Domini*, waarin staat dat Jezus Christus zelf heeft gewild “dat wy die dinghen die hy lichamelijck dede gheestelijck souden verstaen”⁶² en geeft hij een citaat dat zegt “dat wy oock wechnemende het voorhancksel des letters getrouwelijck behooren te ondersoecken naden levendmakenden gheest.”⁶³ Door deze citaten te geven, laat Coornhert al aan het begin van het werk zien dat Augustinus wel degelijk achter een allegorische bijbelinterpretatie stond.

Het is dus een tactische en bewuste keuze van Coornhert om voor dit werk gebruik te maken van Augustinus. Hij beroept zich op een bron die voor zijn tegenstander als autoriteit geldt en draagt hem aan als bewijs voor een aan de gereformeerde interpretatie tegengestelde opvatting, waardoor hij de geloofwaardigheid van de gereformeerden onder druk zet. Deze methode kan geplaatst worden in de uit de klassieke Oudheid stammende retorische traditie van de *auctoritates*. Hierbij werd een autoriteit op een bepaald gebied aangedragen als bewijs voor een standpunt. Dit argument was dan in zichzelf genoeg, omdat een respectabel persoon

⁵⁹ Coornhert, fol. A.II^r en A.II^v.

⁶⁰ Zie voor voorbeelden van de afwijzing van Origenes’ bijbelverklaring door de hervormers onder andere De Greef, pg. 127 (over Oecolampadius) en 198 (over Calvijn).

⁶¹ Coornhert, fol. A.II^v.

⁶² Coornhert, fol. A.III^v.

⁶³ Coornhert, fol. A.III^r.

het had gezegd.⁶⁴ Om ervoor te zorgen dat men te allen tijde voldoende autoriteitsargumenten kon geven, ontstonden verzamelingen van *loci*, ‘plaatsen’. Deze werden uit het hoofd geleerd en konden in discussies worden ingezet als argumenten.⁶⁵

Zoals Moss in haar werk laat zien, behouden de *auctoritates* in de tijd tussen de klassieke Oudheid en de opkomst van de renaissance hun validiteit en worden ze verzameld in *florilegia*, de voorlopers van de latere *commonplace-books*.⁶⁶ Aan het begin van de zestiende eeuw komt het *commonplace-book* op, waarin uit een veelheid van boeken een verzameling citaten werd opgenomen en gecategoriseerd onder tussenkopjes. Dit diende om belangrijke passages gemakkelijker te kunnen onthouden, maar werd, in lijn met de *auctoritates*-traditie, ook gebruikt als argumentatief middel.⁶⁷ Binnen het humanistisch onderwijs was het gebruik van *loci communes* een populair middel om daarmee de kennis van de klassieken te organiseren en te onderwijzen.⁶⁸

Coornherts *Negentich plaetsen* kan in deze traditie worden geplaatst. Het gebruik van *commonplacing* diende in zijn geval een retorisch-argumentatief doel en kan teruggevoerd worden op de traditie van het bewijzen door middel van *auctoritates*. Hij wilde door het aandragen van citaten van Augustinus een hermeneutisch-kritische bijdrage leveren aan het debat met de gereformeerden. En hoewel in het werk van Coornhert een index ontbreekt en de citaten niet zijn ondergebracht onder diverse tussenkopjes – wat door Moss als kenmerkend voor *commonplace-books* wordt gezien⁶⁹ – kan het werk van Coornhert wel worden beschouwd als een *commonplace-book*. Coornhert licht namelijk één aspect van Augustinus’ werk uit en verzamelt alle citaten die aan het door hem gestelde criterium voldoen in een boek. In die zin zou gesteld kunnen worden dat het boek op zich een ‘tussenkopje’ is in de grotere ordening van Augustinus’ werk.

Deze leespraktijk is dus gebaseerd op selectiviteit. Zeker als een dergelijke verzameling gemeenplaatsen wordt gebruikt om het eigen standpunt kracht bij te zetten, is het gemakkelijk en verleidelijk om precies datgene te citeren wat het meest in lijn is met de te verdedigen overtuiging. Er ligt dus een zekere macht en manipulatieve kracht in het gebruik van *commonplacing*.⁷⁰ Dit geldt in het algemeen, maar zien we ook bij Coornhert gebeuren. Om de mate van selectiviteit in het werk van Coornhert goed te kunnen analyseren, biedt onderstaand schema een overzicht van de werken van Augustinus die Coornhert in zijn verzameling gebruikt.

⁶⁴ Moss, pg. 6.

⁶⁵ Moss, pg. 11.

⁶⁶ Moss, pg. 24 e.v.

⁶⁷ Moss, pg. vi.

⁶⁸ Visser, pg. 79-81.

⁶⁹ Moss, pg. v.

⁷⁰ Visser, pg. 72-74.

Werk Augustinus ⁷¹	Aantal keren geciteerd ⁷²	Publicatiejaar ⁷³
Sermones	26 (27?) ⁷⁴	392/430
De Genesi adversus Manicheos	17	388/389
Quaestiones Evangeliorum	14	399/400
Contra Faustum Manicheum	13	397/399
Epistulae	4	386/430
Quaestiones super Exodus	3	419/420
In Johannis evangelium tractatus	3	406/421?
Enarrationes in Psalmos	2	392/422
Contra Adimantum Manichei discipulum	2	394
De civitate Dei	1	413/427
Quaestiones super Genesi	1	419/420
De sermo Domini in monte	1	393/395

Uit dit schema blijkt dat de meeste citaten afkomstig zijn uit *Sermones*, *De Genesi adversus Manicheos*, *Quaestiones Evangeliorum* en *Contra Faustum Manicheum*. Het is opvallend dat twee van die vier werken – *De Genesi adversus Manicheos* en *Contra Faustum Manicheum* – expliciet tegen de Manicheeërs zijn gericht. In hoofdstuk 1 is naar voren gekomen dat Augustinus in deze werken voornamelijk allegorisch interpreteerde, om op die manier onder andere aan te tonen dat de manicheïsche verwerping van het Oude Testament onterecht was. Dit zien we bijvoorbeeld naar voren komen in Plaets 37, waar Coornhert een citaat geeft uit *Contra Faustum Manicheum* over Exodus 4:3. In dit bijbelgedeelte krijgt Mozes de opdracht

⁷¹ Coornhert kort de verwijzingen naar de werken van Augustinus soms af en op sommige punten wijken de namen van de werken af van de standaardtitels. De titels in dit schema zijn omwille van de eenduidigheid gebaseerd op het overzicht van Augustinus' werken in Fitzgerald, pg. xliii-il.

⁷² Een tweetal bronverwijzingen is niet te traceren. Het betreft de Plaetsen 68 en 88. In het eerste geval wordt geen nieuw citaat gegeven, maar is slechts een cryptische bronverwijzing opgenomen: "Sier voor Numero lvi. van Heliseo xi.//." Het is mogelijk dat Coornhert hier verwijst naar een citaat uit Plaets 60.11, dat inhoudelijk enige overeenkomst vertoont met de bijbeltekst waarop Plaets 68 betrekking heeft. In Plaets 60.11 gaat het namelijk over een weduwe die achter gesloten deuren de olie in de vaten moest doen en dit niet in het openbaar mocht doen en Plaets 68 heeft betrekking op Mattheüs 6:3, waarin wordt gezegd dat het in het geven van liefdegaven niet nodig is dat de linkerhand weet wat de rechterhand doet, omdat God wat in het verborgene gebeurt in het openbaar zal vergelden. Dit is echter hypothetisch en verklaart het "Numero lvi" nog niet. Binnen dit beperkte onderzoek is het echter niet mogelijk om hier nader filologisch onderzoek naar te doen.

In Plaets 88 wordt als bronverwijzing "83. questi. q. 70" gegeven. Hoogstwaarschijnlijk verwijst dit niet naar een van de *Quaestiones* die Augustinus heeft geschreven, omdat deze respectievelijk betrekking hebben op de Heptateuch, de evangeliën of gericht zijn aan de heidenen. Daaronder valt de brief aan de Corinthiërs, waarover deze Plaets gaat, niet. Ook voor deze bronverwijzing geldt dat dit onderzoek niet de ruimte biedt om daar nader onderzoek naar te doen.

⁷³ De publicatiejaren zijn eveneens gebaseerd op Fitzgerald, pg. xliii-il.

⁷⁴ Van 26 'Plaetsen' is met zekerheid te zeggen dat deze zijn overgenomen uit de *Sermones* van Augustinus. In het geval van Plaets 35 is het aannemelijk dat dit citaat ook afkomstig is uit *Sermones* vanwege de kenmerkende aanspreking van het publiek met de woorden "alderliefste broeders". Desalniettemin ontbreekt de bronverwijzing bij deze Plaets. Het is binnen de beperkte ruimte van dit onderzoek echter niet mogelijk om daar definitief uitsluitsel over te geven. Om die reden is deze Plaets niet meegerekend in de inventarisatie.

van God om zijn staf op de grond te werpen. Deze staf verandert in een slang, waarna Mozes opgedragen wordt de slang bij zijn staart te pakken en de slang weer in een staf verandert. Augustinus betreft in zijn toelichting op deze bijbeltekst in *Contra Faustum Manicheum* de transformatie van de roede in een slang op Christus, wiens dood volgens Augustinus afkomstig was van de slang, maar die ook zou opstaan uit de dood. Dat de slang weer terugverandert in een roede “beteekent het laetste daer toe hy was gheworden te weten als hy nu alles volbracht hebbende int eynde wederomme keerde al verrijsende.”⁷⁵ Door zijn opstanding zorgde Christus ervoor dat “nade vernielinghe des doots niet altoos serpentijnschs meer en verschijnt”⁷⁶: de slang – de duivel – was overwonnen door de opstanding van Christus. Door deze Oudtestamentische tekst een dergelijke typologische waarde toe te kennen, verbindt Augustinus het Oude met het Nieuwe Testament en fungeert dit verhaal als vooruitwijzing naar het leven van Christus. Tegelijk zien we daarin ook een Augustinus-eigen gebruik van typologie: hij betreft het beeld zowel op Christus als op de christenen uit zijn tijd.⁷⁷ Zoals Christus verrezen is uit de dood, zo zullen ook zij, als de laatste vijand overwonnen is, “verrijsende inde rechter handt Godes een roede zijns rijcx wesen.”⁷⁸

Ook de keuze voor *De Genesi adversus Manicheos* is veelzeggend. Voor dat werk geldt namelijk dat met name in het tweede boek van dit commentaar figuurlijk wordt geïnterpreteerd.⁷⁹ Coornhert citeert vijftien keer uit het tweede boek en maar twee keer uit het eerste, over het algemeen meer letterlijk georiënteerde deel. Zo citeert hij in Plaets 6 een commentaar op Genesis 3:1, over de slang die als het meest listige dier wordt bestempeld. In dit gedeelte interpreteert Augustinus de slang als de duivel, een visie die ook in de eeuwen na hem werd gedeeld.⁸⁰ Hij ziet het paradijs als symbool voor het ‘zalige leven’ en stelt dat de slang en de door de slang verleide Eva niet per se lichamelijk in het paradijs aanwezig geweest hoeven te zijn. De slang, de duivel dus, acteert volgens Augustinus juist in de gedachten van mensen: “[M]aer wonderlijcker wijze beeldet hy henluyden door de ghedachten inne alle wat hy mach welcke inbeeldinghen die ghene wederstaen die daer waerlijck segghen (twelck oock d’Apostel seyt) want ons en zijn zijne listicheyden niet verborghen.”⁸¹ Waar een letterlijke interpretatie ervan uit zou gaan dat de slang en Eva in een bestaand paradijs waren en er een lichamelijke

⁷⁵ Coornhert, fol. B.VIIIr.

⁷⁶ Idem.

⁷⁷ Fitzgerald, pg. 855-857 (‘Typology’).

⁷⁸ Coornhert, fol. B.VIIIr.

⁷⁹ Fitzgerald, pg. 378-379 (‘De Genesi adversus Manicheos’).

⁸⁰ Deze opvatting zien we bijvoorbeeld terugkomen in het bijbelcommentaar van Johannes Calvijn bij Genesis 3:1, waaruit blijkt dat hij ervan overtuigd is dat de satan door middel van de slang tot Eva heeft gesproken (Johannes Calvijn, *Verklaring van de Bijbel: Genesis*, vert. S.O. Los, 2004, pg. 81-90).

⁸¹ Coornhert, fol. A.VIv en A.VIIr.

ontmoeting tussen hen had plaatsgevonden⁸², ziet Augustinus het in dit commentaar meer als een verleiding die door de sturing van Eva's gedachten wordt bewerkstelligd.

Zoals onder andere blijkt uit de hierboven geanalyseerde citaten, heeft Coornhert een tactische en logische keuze gemaakt door zeventig van de negentig citaten te halen uit allegorisch georiënteerde werken van Augustinus. Dit bevestigt de selectiviteit die inherent is aan het autoriteitsargument en de techniek van *commonplacing*.

Coornhert kiest er, getuige het voorgaande, voor om uit relatief vroege werken van Augustinus te citeren, geschreven in een periode in zijn leven waarin hij nog vaak allegorisch interpreteerde. Door te citeren uit werken die bekendstaan om hun allegorische karakter, maakt Coornhert enerzijds een voor de hand liggende en veilige keuze, maar anderzijds ook een argumentatief zwakke keuze. Het is namelijk aantoonbaar waar dat Augustinus allegorisch heeft geïnterpreteerd, maar tegelijkertijd zijn de citaten die Coornhert aandraagt gemakkelijk te weerleggen met citaten uit werken die Augustinus later heeft gepubliceerd, waarin hij juist pleit voor een letterlijke bijbelinterpretatie.⁸³

Daarnaast haalt Coornhert soms verklaringen aan van bijbelgedeelten die in zichzelf al een allegorie zijn en dus ook door het publiek van Coornherts boek allegorisch gelezen werden. Bijvoorbeeld in Plaets 80 citeert hij Augustinus' verklaring bij Lucas 15:11 e.v., waarin Jezus de gelijkenis van de verloren zoon vertelt. In Augustinus' uitleg wordt de jongste zoon gezien als het volk dat wegloupt van de Schepper – in de gelijkenis de vader – en God vergeet. Volgens Augustinus is “de burgher van dien lande [...] een prince inder luchten hoorende tot des duyvels heyrleger”⁸⁴, maar als de zoon tot bezinning komt en beseft dat de knechten van zijn vader het beter hebben dan hij, keert hij terug naar God, omdat hij beseft dat hij heeft gezondigd “voor uselve voor wiens ooghen oock der herten innerlijcxte ghedachten niet en zijn verborghen.”⁸⁵ Als de zoon weer thuiskomt, valt hij zijn vader om de hals “om hem met sich te versoenen” en de vader “omhelst hem met d'armen der liefden ende cust hem metten cusse des vredes inde verghevinge zijre misdaden.”⁸⁶ In de uitleg van Augustinus wordt de gelijkenis geïnterpreteerd als een beeld van de zondaar die terugkeert tot God en bij hem vergeving krijgt. Bij de hervormer Calvijn vinden we een uitleg met dezelfde strekking. Hij verstaat onder de jongen die wegloupt bij zijn vader “alle zondaren [...], die met smart over hunne zinneloosheid

⁸² Uit het commentaar van Johannes Calvijn op deze bijbeltekst blijkt dat hij ervan uitgaat dat Eva oog in oog stond met de slang: “De vrouw ontvlucht het gesprek der slang niet, omdat destijds nog geene onderscheiding bestond. Zij beschouwde de slang dus niet anders als een huisdier.” (Johannes Calvijn, *Verklaring van de Bijbel: Genesis*, vert. S.O. Los, 2004, pg. 87).

⁸³ Vergelijk het reeds in hoofdstuk 1 aangehaalde fragment uit *De doctrina Christiana*, waarin Augustinus een letterlijke interpretatie verdedigt als uitgangspunt van alle exegese.

⁸⁴ Coornhert, fol. D.Vr.

⁸⁵ Idem.

⁸⁶ Idem.

zich tot Gods genade wenden.”⁸⁷ De vader in de gelijkenis staat gelijk aan God, die zijn zonden wil vergeven. Uit het feit dat de vader de zoon tegemoet loopt als hij naar huis terugkeert haalt Calvijn “[Gods] bereidvaardigheid om vergiffenis te schenken.”⁸⁸ Bij zowel Augustinus als Calvijn wordt deze gelijkenis dus allegorisch geïnterpreteerd. In beide gevallen wordt de vader gelijkgesteld aan God, die gewillig is vergeving te schenken als de zondaar – de jongste zoon in het verhaal – inziet wat hij mist. Aangezien de gereformeerden, tot wie Coornhert zich richt, de Bijbel uitlegden in de traditie van Calvijn en dus dit bijbelgedeelte ook als allegorie interpreterden, is het aandragen van dit citaat in zekere zin argumentatief zwak, omdat dit gemakkelijk weerlegd kon worden met een gereformeerde, allegorische exegese.

Ten slotte gaat het bij *commonplacing* niet alleen om de citaten die de samensteller geeft, maar ook, en misschien wel vooral, om wat de samensteller buiten beschouwing laat. Zeker als een *commonplace-book* als argumentatief middel wordt ingezet, is de keuze veelzeggend. Ook in het geval van Coornhert en zijn *Negentich plaetsen* levert dat opmerkelijke bevindingen op. Zo heeft Augustinus later in zijn leven opnieuw een verklaring bij Genesis geschreven, *De Genesi ad litteram liber*, waarin hij Genesis juist letterlijk interpreteert en betoogt dat Genesis ook als historisch verhaal waarde heeft.⁸⁹ Hoewel Coornhert dus wel uit het allegorische werk *De Genesi adversus Manicheos* citeert, laat hij *De Genesi ad litteram liber* buiten beschouwing. In zijn betoog dat Augustinus de Bijbel ook allegorisch interpreteert en dat de gereformeerde predikanten hun ogen daarvoor sluiten, hadden citaten uit *De Genesi ad litteram liber* zijn argumentatie, vanuit het oogpunt van het publiek van Coornherts werk, juist ontkracht.

Coornhert en de hermeneutische traditie

Zoals al eerder in hoofdstuk 1 naar voren kwam, werd Augustinus door de eeuwen heen als hermeneutische bron aangewend en als autoriteit op dat gebied gezien. Ook in de gereformeerde theologie uit de tijd van de Reformatie en de jaren daarna nam de benadering van Augustinus een belangrijke plek in. In *Negentich plaetsen* maakt ook Coornhert, een tegenstander van de gereformeerde predikanten, gebruik van Augustinus en draagt hij citaten aan waaruit zou moeten blijken dat Augustinus de Bijbel ook allegorisch interpreteert. Hij lijkt zich hiermee op het eerste gezicht te positioneren in het hermeneutische debat rond allegorie en letterlijkheid dat al eeuwenlang werd gevoerd.

De methode die Coornhert hiervoor inzet, het verzamelen van *loci communes* en het aandragen van *auctoritates*, en de inleiding op het werk doen echter vermoeden dat het

⁸⁷ Calvijn, *Verklaring van de Bijbel: Evangelieën*, vert. S.O. Los, 2004, pg. 62.

⁸⁸ Idem, pg. 67.

⁸⁹ Fitzgerald, pg. 376-377 ('De Genesi ad litteram liber'); Augustinus is ook begonnen aan een ander commentaar bij Genesis, maar heeft dat nooit voltooid (Fitzgerald, pg. 377-378 ('De Genesi ad litteram liber imperfectus')).

Coornhert in dit werk niet zozeer ging om het uiten van zijn persoonlijke interpretatievoorkeur, zoals Roobol in haar onderzoek wel doet voorkomen: “In het algemeen propageerde [Coornhert] een allegorische uitleg naar het voorbeeld van Augustinus.”⁹⁰ Het is namelijk zo dat Coornhert niet zozeer een persoonlijke sympathie had voor Augustinus en in hem zijn hermeneutisch voorbeeld zag. Hij heeft, zoals hij zelf schrijft in een brief aan zijn mogelijke uitgever Christoffel Plantijn en zoals al eerder bleek uit de inleiding op *Negentich plaetsen*, bewust voor Augustinus als bron gekozen, omdat de gereformeerden veel waarde aan Augustinus hechtten. In de brief aan Plantijn schrijft Coornhert: “Ick heb Augustyn alleen genomen, om dat de gereformeerden (allen allegoryen sin vyanden) zynde zo vele houden van Augustino, dat zy hem nyet en mogen met eeren verachten.”⁹¹ Het werk van Coornhert met een verzameling citaten van Augustinus zou de geloofwaardigheid van de gereformeerden onder druk zetten, omdat Augustinus als bewijs van de tegengestelde opvatting werd gebruikt. In tegenstelling tot wat Roobol beweert, zet Coornhert Augustinus dus vooral in om de gereformeerde predikanten op een kwetsbaar punt aan te vallen, zonder dat hij zelf veel waarde hecht aan de opvatting van Augustinus. Daarmee wordt *Negentich plaetsen* eerder een polemisch werk dan een hermeneutisch boek. Coornhert maakt wel gebruik van de hermeneutische discussie rondom allegorie en letterlijkheid en gebruikt het als nieuw argument in het al lopende debat met de gereformeerde predikanten, maar voert geen nieuwe hermeneutische inzichten aan.

⁹⁰ Roobol, pg. 47-48.

⁹¹ *Supplément à la correspondance de Christophe Plantin*, ed. M. van Durme, 1955, no. 186 (26 februari 1584), pg. 215. Zie ook: Visser, pg. 85.

Conclusie

Voordat dit onderzoek werd uitgevoerd, is het in 1585 door Dirck Volckertszoon Coornhert gepubliceerde *Negentich plaetsen der H. Schriftueren gheestelijck wtgheleydt ofte gheallegoriseert door Aurelium Augustinum* nooit het middelpunt van wetenschappelijk onderzoek geweest. In diverse onderzoeken wordt het werk van Coornhert aangehaald om bijvoorbeeld zijn verhouding tot de gereformeerde predikanten te illustreren, maar nooit gaat het verder dan een verwijzing naar deze bundeling citaten. In dit onderzoek is deze citatenbundel wel gebruikt als primaire bron. Het is een boek dat op verschillende manieren benaderd kan worden, bijvoorbeeld door te onderzoeken hoe het werk zich op theologisch vlak verhoudt tot de hermeneutische traditie, welk literair mechaniek Coornhert heeft toegepast in de samenstelling van dit werk of door op filologisch niveau te onderzoeken welke editie van de werken van Augustinus Coornhert voor zijn vertaling heeft gebruikt en hoe deze vertaling tot stand is gekomen. In dit onderzoek is gestreefd naar een synthese van deze drie benaderingen, waarbij de nadruk voornamelijk heeft gelegen op de weergave van de hermeneutische traditie met betrekking tot allegorie en letterlijkheid omwille van de contextualisering en op het literair-tekstuele onderzoek naar de methode die Coornhert gebruikt heeft. Dit diende om een antwoord te vinden op de uiteindelijke vraag *in hoeverre het werk van Coornhert bijdraagt aan het hermeneutische debat rond letterlijkheid en allegorie in de reformatietijd*.

Om tot een antwoord op die vraag te komen, is in het eerste hoofdstuk een overzicht geboden van de hermeneutische traditie van Augustinus tot de Reformatie, waarbij het accent lag op de rol van een letterlijke dan wel allegorische bijbelinterpretatie. Uit dit overzicht bleek dat Augustinus zich in eerste instantie, onder andere beïnvloed door de prediking van bisschop Ambrosius, door middel van een allegorische bijbelinterpretatie onderscheidde van en afzette tegen de Manicheeërs, maar dat hij zich in de loop van zijn exegetische carrière steeds meer toelegde op een letterlijke bijbeluitleg. In de eeuwen na hem werd voortgebouwd op zijn erfenis, waarbij de voorkeur lag bij een allegorische bijbeluitleg. Dit werd onder meer versterkt door de plek die de ‘viervoudige schriftzin’ in de middeleeuwse hermeneutiek had, waarvan drie van de vier ‘zinnen’ een geestelijke schriftuitleg impliceerden. Uiteindelijk resulteerde deze eeuwenlang gevoerde hermeneutische discussie omtrent de interpretatie van en waarheidsvinding in de Bijbel, onder andere door de opgekomen humanistische beweging, in de Reformatie, de definitieve scheiding tussen de katholieke en protestantse kerk. De hervormers zetten met de frase *sola Scriptura* in op het idee dat ware kennis van God en de leer ‘alleen door de Schrift’ mogelijk was en keerden zich af van de grote rol die de kerkelijke traditie speelde. Daarbij ontwikkelden ze een voorkeur voor een letterlijk-historische bijbelinterpretatie en verwierpen ze in sommige gevallen de allegorische interpretatie volledig.

Na de Reformatie is de discussie over de juistheid van de respectieve interpretaties niet opgehouden gevoerd te worden, maar binnen het spectrum van dit onderzoek is er geen noodzaak om daar verdere aandacht aan te besteden.

Het tweede hoofdstuk ging dieper in op het karakter van *Negentich plaetsen*. Coornhert heeft een verzameling van negentig citaten van Augustinus gecreëerd, waaruit volgens hem blijkt dat Augustinus de Bijbel niet alleen letterlijk, maar ook allegorisch heeft geïnterpreteerd. Hiermee nam hij stelling tegen de gereformeerde predikanten, aan wie hij dit werk heeft gericht, die hun hermeneutiek voor een deel stoelden op de erfenis van Augustinus. Deze stellingname was onderdeel van een al langer lopend debat tussen Coornhert en de gereformeerden, waarbij het onder andere ging over leerstellingen als de leer van de erfzonde en het perfectisme. Coornhert zette als bewijs voor zijn stellingname welbewust een autoriteit op dit vlak in en plaatste zich daarmee in de *auctoritates*-traditie.

Coornhert heeft in *Negentich plaetsen* gebruikgemaakt van een in zijn tijd gangbare methode: het verzamelen van *loci communes*. Het is voor de hand liggend dat hij als humanist bekend was met deze manier van ordenen, mede omdat deze in het humanistisch onderwijs veel werd gebruikt. In het geval van Coornherts werk ging het echter niet zozeer om het inzichtelijk maken van de traditie met betrekking tot een bepaald onderwerp, maar veeleer om het aandragen van bewijs op basis van autoriteit. Doordat de methode van *commonplacing* onderworpen is aan een hoge mate van selectiviteit, kon Coornhert precies die citaten van Augustinus selecteren die zouden aantonen dat hij de Bijbel ook allegorisch interpreteerde.

Zoals uit het overzicht dat in het eerste hoofdstuk is geboden bleek, heeft de bron van Coornhert, Augustinus, zich in de loop van zijn leven ontwikkeld van een allegorist naar een letterlijk georiënteerde interpreter. De vroege werken van Augustinus laten een veelal figuurlijke uitleg van de Bijbel zien, waardoor hij zich onder andere positioneerde tegenover de Manicheeërs. In de latere werken interpreteert hij de bijbelteksten echter letterlijk en beschouwt hij de allegorische interpretatie als een uitleg die alleen toegepast moet worden als de letterlijke voor onduidelijkheden zorgt of in strijd is met de leer van de kerk. Een inventarisatie van de werken waaruit Coornhert het meest citeert laat zien dat hij zijn citaten voor een groot deel heeft gebaseerd op vroege, anti-manicheïsche werken van Augustinus, waarin Augustinus de Bijbel dus aantoonbaar allegorisch interpreteerde.

De argumentatie van Coornhert is – mede vanwege het feit dat hij een autoriteit op hermeneutisch gebied aandraagt – sterk en kan een overweldigend effect op de lezer hebben. Tegelijk kent de methode van Coornhert ook enkele zwakke punten. Zo geeft Coornhert een aantal citaten van Augustinus uit commentaren bij een gelijkenis uit de Bijbel, zoals in Plaets 75 en 80, die door de gereformeerden ook allegorisch werden geïnterpreteerd. Daarnaast citeert hij wel uit het vroege en tegen de Manicheeërs gerichte *De Genesi adversus Manicheos*,

maar niet uit het latere *De Genesi ad litteram liber*, waarin Augustinus juist letterlijk interpreteert. Deze argumenten konden vanuit het perspectief van de gereformeerden gemakkelijk als tegenstem worden gebruikt.

Op de vraag in hoeverre het werk van Coornhert bijdraagt aan het hermeneutische debat rond allegorie en letterlijkheid kunnen we concluderend antwoorden dat Coornhert door middel van het werk *Negentich plaetsen* geen eigen inzichten heeft toegevoegd aan de hermeneutische traditie, maar het debat rond allegorie en letterlijkheid heeft gebruikt als polemisch middel tegen de gereformeerde predikanten. Hij verdedigde met de publicatie van dit werk niet zozeer zijn eigen hermeneutische visie, maar gebruikte de allegorische interpretaties van Augustinus vooral omdat Augustinus door de gereformeerden erg werd gewaardeerd. Door ze aan de hand van citaten van die autoriteit te wijzen op een tegengestelde overtuiging, raakt Coornhert aan een zwakke plek. Daarmee wordt *Negentich plaetsen* eerder een polemisch boek dan een hermeneutisch werk.

Daarbij komt dat tijdens de godsdienstgesprekken die voorafgingen aan de publicatie van *Negentich plaetsen* vooral werd gesproken over leerstelligheden. Door dit boek te publiceren raakt Coornhert ten diepste aan een kwetsbaarder aspect van de gereformeerde theologie: hij gaat in op de (vermeende) onvolledige of zelfs foutieve bijbelinterpretatie van zijn tegenpartij, maar trekt naast hun hermeneutische methode ook hun waarheidsbegrip van de Bijbel in twijfel. Interpretatie geldt immers als middel om tot de waarheid van een tekst te komen. Op het waarheidsbegrip is echter het geloof en de leer van de gereformeerden gestoeld, dus door daar vraagtekens bij te plaatsen – nota bene met behulp van een autoriteit op hermeneutisch gebied – raakt Coornhert de gereformeerden in het hart.

Met de voltooiing van dit eindwerkstuk is het eerste onderzoek naar *Negentich plaetsen* afgerond. Dit is echter niet alles wat over deze bron gezegd kan worden; er is met betrekking tot dit werk nog veel bedekt en onbekend. Verschillende vragen zijn in dit onderzoek onbeantwoord gebleven, want hoe hebben de predikanten aan wie dit polemische werk was gericht op de publicatie van *Negentich plaetsen* gereageerd? Doorzagen ze de soms zwakke argumenten van Coornhert en werd de kritiek van Coornhert serieus genomen of aan de kant geschoven? Welke editie van de werken van Augustinus heeft Coornhert voor zijn vertaling gebruikt? Het zal de moeite waard zijn om in de toekomst op zoek te gaan naar een antwoord op deze vragen.

Geraadpleegde literatuur

- Augustinus, A. *Wat betekent de bijbel? Christelijke scholing in tekstbegrip en presentatie*, translated by J. den Boeft and I. Sluiter. Uitgeverij Ambo, 1999.
- Calvijn, J. *Institutie*, vol. 2, translated by A. Sizoo. Uitgeverij Meinema, 2004.
- Calvijn, J. *Verklaring van de Bijbel*, translated by S.O. Los. De Groot Goudriaan, 2004.
- Coornhert, D.V. *Negentich plaetsen der H. Schriftueren gheestelijck wtgheleydt ofte gheallegoriseert door Aurelium Augustinum*. Caspar Tournay, 1585.
- Davies, B. *Thomas Aquinas: A Very Brief History*. SPCK, 2017.
- Fitzgerald, A.D. *Augustine through the Ages: An Encyclopedia*. Wm. B. Eerdmans Publishing Co., 1999.
- Greef, W. de. *'De ware uitleg': Hervormers en hun verklaring van de Bijbel*. Uitgeverij J.J. Groen en Zoon, 1995.
- Kannengiesser, C. *Handbook of Patristic Exegesis: The Bible in Ancient Christianity*. Brill Academic Pub, 2006.
- McFarland, I., D.A.S. Ferguson, K. Kilby and I.R. Torrance. *The Cambridge Dictionary of Christian Theology*. Cambridge University Press, 2011.
- Mooij-Valk, H. en S. Mooij-Valk. "Coornhert on Virtue and Nobility." *Christian Humanism: Essays in Honour of Arjo Vanderjagt*, edited by A.A. MacDonald, Z.R.W.M. von Martels and J. Veenstra. Brill, 2009, pp. 155-169.
- Moss, A. *Printed Commonplace-Books and the Structuring of Renaissance Thought*. Clarendon Press Oxford, 1996.
- O'Keefe, J.J. and R.R. Reno. *Sanctified Vision: An Introduction to Early Christian Interpretation of the Bible*. Johns Hopkins University Press, 2005.
- Pelikan, J. *The Reformation of the Bible / The Bible of the Reformation*. Yale University Press, 1996.
- Roobol, M. *Landszaken: De godsdienstgesprekken tussen gereformeerde predikanten en D.V. Coornhert onder leiding van de Staten van Holland (1577-1583)*. Eigen beheer, 2005.
- Simonetti, M. *Biblical Interpretation in the Early Church: An Historical Introduction to Patristic Exegesis*. T&T Clark Ltd, 1994.
- Stacey, D. *Interpreting the Bible*. Hawthorn Books, 1977.
- Sturkenboom, D. "The "Simple Burgher" of D.V. Coornhert (1522-1590): A Dutch Freethinker Opens the Door to a New Age." *In Praise of Ordinary People: Early Modern Britain and the Dutch Republic*, edited by Margaret C. Jacob and Catherine Secretan. Palgrave Macmillan Ltd, 2013, pp. 19-46.

- *Supplément à la correspondance de Christophe Plantin*, edited by M. van Durme. De Nederlandsche Boekhandel, 1955.
- Visser, A.S.Q. *Reading Augustine in the Reformation: The Flexibility of Intellectual Authority in Europe, 1500-1620*. Oxford University Press, 2011.
- Voogt, G. *Constraint on Trial: Dirck Volckertsz Coornhert and Religious Freedom*. Truman State University Press, 2000.
- Zwiep, A.W. *Tussen tekst en lezer: een historische inleiding op de Bijbelse hermeneutiek*. VU Uitgeverij, 2009.

Afbeelding omslag

- Goltzius, Hendrick. *Portret van Dirck Volckertsz. Coornhert. 1591-1592*. Rijksmuseum.